

Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Nikšić
E-mail: sabos@t-com.me

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.16:497.6)"1839/1850" (093)
314.1:323.2:338(497.16 Bihor)"1839/1850"
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.51>

OTPORI STANOVNIKA BIHORSKOG KADILUKA PORTINIM REFORMAMA OD DONOŠENJA HATT-I ŠERIFA OD GÜLHANE DO REFORMI OMER LUTFI PAŠE

Apstrakt: *Sa Francuskom revolucijom 1789. godine Evropom je prostrujao nov duh nacionalizma u kome je začeta era nacionalnog načela, koja će potrajati sve do kraja Prvog svjetskog rata. To načelo odnijelo je pobjedu i u razvijenim društvima, usljed čega je, neminovno, moralo imati odraza i u Osmanskom carstvu koje je bilo heterogena zajednica naroda i religija. Ratovi koje je Osmansko carstvo vodilo krajem XVIII stoljeća, pokazali su da organizacija i naoružanje njihove vojske zaostaje za organizacijom i naoružanjem vojski hrišćanskih evropskih država, zbog čega je bilo nužno preduzeti određene reformske korake kako bi se spriječilo nazadaovanje Carevine. Za uređenje koje je dominiralo u društvenom životu Osmanske carevine, bile su zainteresovane gotovo sve strukture i to zbog različitih interesa. Zbog očuvanja određenih privilegija, koje je reforma mogla da naruši, najznačajniji protivnici stvaranju novog poretka bili su janičari. Reformska akcija morala je najprije uticati na njih kao nosioce starog vojnog uređenja, zbog čega je naišla na jaku branu pristalica. Uz janičare, na udaru su se našli i pripadnici bektaiškog tarikata (reda), koji su bili njihovi ideolozi. Veliki društveni lom koji je nastajao kao posljedica započetih reformi, bio je težak i dug. Upravo zbog toga trebalo je oko tri i po decenije da se prepreke savladaju i da reforme otpočnu sa ukidanjem pomenutog vojnog reda nakon čega se pristupilo i donošenju Hatt-i šerifa koji je proklamovao tražene slobode, a koji je zvanično obznanjen 3. novembra 1839. godine.*

Ovaj rad se bavi tim procesom na lokalnom nivou i obuhvata razdoblje do 1850. godine kada je nastupila velika akcija centralne vlasti na organizovanjem sprovođenju reformi proklamovanih Hatt-i šerifom od Gülhane, odnosno sve do vremena reakcije centralne vlasti protiv raznih vrsta otpora. U naznačenom periodu sprovođenje reformi naišlo je na oštar i snažan otpor jednog dijela muslimanskog stanovništva u balkanskim kadilucima, samim tim i u kadiluku Bihor čije je glavno gradsko središte bila kasaba Akova

(Bijelo Polje). Drugi dio stanovništva u potpunosti je podržavao započeti reformski kurs. Podjela na pristalice i protivnike reformi bila je izvor brojnih sukoba na ličnoj i drugim osnovama. Veliki uticaj na podsticanje stanovništva na otpor imali su pripadnici ulemanskog sloja. U uslovima izražene neobrazovanosti seoskog stanovništva, koje je činilo najveći dio ukupnog stanovništva kadiluka Bihor, ulemi je, u značajnoj mjeri, bio olakšan uticaj na usmjeravanje tokova procesa u željenom pravcu. U tom smislu stanovništvu su često pružane netačne informacije u pogledu zahtjeva i očekivanja kako lokalne, tako i centralne vlasti, čime je ono dovođeno u zabludu, što je, istovremeno, uticalo i na javljanje otpora među njima. Oblici otpora bili su različiti – od pojedinačnih odmetanja i izražavanja neposlušnosti lokalnim vlastima, preko odbijanja plaćanja poreza do otvorenih pobuna za čije ugušivanje su morale biti angažovane redovne vojne snage. Iako je sprovođenje planiranih reformi bilo usmjereno ka prevazilaženju brojnih društvenih negativnosti, ni takve pojave se nisu mogle izbjeći, zbog čega je ovaj period na području kadiluka Bihor, ostao prepoznatljiv i po brojnim ubistvima koja su se tada dogodila. Glavni zapovjednik osmanskih snaga u Bosanskom ejaletu, koji je imao zadatak da izvrši pacifikaciju pobunjenog muslimanskog stanovništva i reformu sprovede do kraja, bio je Omer Lutfi paša.

Ključne riječi: *Osmansko carstvo, Hatt-i šerif od Gülhane, Kadiluk Bihor, otpor, pobuna, Omer Lutfi paša.*

RESISTANCE OF THE RESIDENTS OF THE BIHOR KADILUK TO REFORMS OF THE SUBLIME PORTE FROM THE ADOPTION OF THE HATT-I SHERIFF FROM GÜLHANA TO THE REFORM OF OMER LUTFI PAŠA

Abstract: *With the French Revolution of 1789, a new spirit of nationalism flowed through Europe, in which the era of the national principle began, which will last until the end of the First World War. This principle also won in developed societies, as a result of which it inevitably had to be reflected in the Ottoman Empire, which was a heterogeneous community of peoples and religions. The wars waged by the Ottoman Empire at the end of the 18th century showed that the organization and armament of their army lagged behind the organization and armament of the armies of Christian European countries, which made it necessary to take certain reform steps to prevent the Empire's decline. Almost all structures were interested in the organization that dominated the social life of the Ottoman Empire, due to different interests. Due to the preservation of certain privileges, which the reform could violate, the most significant opponents of the creation of a new order were the Janissaries. The reform action had to first influence them as the bearers of the old military system, which is why it encountered a strong dam of supporters. Along with the*

janissaries, members of the Bektashi tariqat (order), who were their ideologues, were also attacked. The great social upheaval that arose as a result of the reforms that had begun was difficult and long. That is why it took about three and a half decades for the obstacles to be overcome and for the reforms to begin with the abolition of the mentioned military order, after which the Hatt-i Sheriff was proclaimed, proclaiming the requested freedoms, which was officially announced on November 3, 1839.

This paper deals with this process at the local level and covers the period up to 1850, when the great action of the central government on a more organized implementation of the reforms proclaimed by the Hatt-i Sheriff of Gülhane took place, ie until the reaction of the central government against various types of resistance. In the indicated period, the implementation of reforms met with sharp and strong resistance from a part of the Muslim population in the Balkan kadiluks, and thus in the kadiluk Bihor, whose main city center was the town of Akova (Bijelo Polje). The other part of the population fully supported the start of the reform course. The division into supporters and opponents of the reforms was the source of numerous conflicts on personal and other grounds. Members of the ulema class had a great influence on encouraging the population to resist. In the conditions of pronounced ignorance of the rural population, which made up the largest part of the total population of the kadiluk of Bihor, the ulema were, to a significant extent, facilitated in influencing the direction of the process in the desired direction. In this sense, the population was often provided with inaccurate information regarding the demands and expectations of both local and central authorities, which misled them, which, at the same time, influenced the emergence of resistance among them. Forms of resistance ranged from individual rebellions and disobedience to local authorities, through tax refusals to open riots that required regular military forces to quell. Although the implementation of the planned reforms was aimed at overcoming numerous social negativities, such phenomena could not be avoided, which is why this period in the kadiluk area of Bihor remained recognizable by the numerous murders that took place then. The commander-in-chief of the Ottoman forces in the Bosnian eyalet, tasked with pacifying the rebel Muslim population and carrying out the reform to the end, was Omer Lutfi Pasha.

Key words: *Ottoman Empire, Hatt-i Sheriff of Gülhane, Kadiluk Bihor, resistance, rebellion, Omer Lutfi Pasha.*

Opšte prilike u Osmanskom carstvu i Bosanskom ejaletu prvih decenija XIX stoljeća

Početak XIX vijeka u Osmanskom carstvu bio je obilježen nizom pobuna pripadnika raznih naroda protiv centralne vlasti u čijoj osnovi je bilo socijalno nezadovoljstvo, ali i šestogodišnjim ratom protiv Rusije koji je bio završen Bukureštanskim mirom 1812. godine, čijim odlukama je Besarabija bila dodijeljena Rusiji.¹ Uz to, janičari, nekada moćna vojska Osmanske carevine, počeli su bivati sve veći teret za državnu haznu, jer su potomci starih ratnika smatrali da njihov glavni zadatak više nije ratovanje već uživanje plodova zasluga svojih predaka, što je trebalo da im omogući lagodniji život.² Posebne neprilike sultanu Selimu III, koji je tada bio na vlasti, priređivao je Mahmud-paša Bušatlija, skadarski vezir, koji se u više navrata pokušao osamostaliti, zbog čega je sklapao planove i sa francuskim uglednicima.³ Da bi brojne negativnosti, koje su uticale na slabljenje ukupne moći države bile otklonjene, sultan Selim III je preduzeo odlučne korake za sprovođenje reformi poznatih pod imenom *nizam-i džedid* (nova organizacija) ali je njegova namjera naišla na žilav otpor janičara, koji su u Smederevskom sandžaku počeli iskazivati svoj prkos i osionost prema sultanu i predstavnicima centralne vlasti.⁴ Kulminacija tog procesa dogodila se 1804. godine kada je izbio Prvi srpski ustanak.⁵ Sve je to skupa Portu primoravalo na traženje novih rješenja u pogledu očuvanja teritorijalne cjelovitosti i uopšte integriteta države, ali taj proces je bio osuđen na propast. Janičari su protiv sultana organizovali zavjeru i svrgli ga sa vlasti 29. maja 1807. godine.⁶

Nakon kratkotrajne vladavine sultana Mustafe IV, na vlast je došao sultan Mahmud II (1808–1839). Namjeran da istraje u započetim reformama svog prethodnika, sultan Mahmud II nije se osvrtao na islamsku pravnu tradiciju pa je protiv sebe izazvao snažan otpor uleme i muslimana uopšte, jer su oni osavremenjivanje doživljavali kao poniženje i napad na svoju tradiciju i

¹ *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Clio, Београд 2002, 524 (dalje: *Историја Османског царства*).

² Senaid Hadžić, *Bosanski namjesnik Ali-paša Derendelija i Prvi srpski ustanak*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: *Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanlija do danas*, Tuzla 2011, 394-411.

³ Муниба Спахо, Скадарски мутесариф Махмут-паша Бушатлија према турским документима, *Историјски записи*, 4, Титоград 1964, 669-681.

⁴ Uvođenje novih, vanrednih poreza – “*bidaat*”, u prvom redu za potrebe nove vojske od strane sultana Selima III, izazvalo je otpor u različitim društvenim slojevima, što je bio jedan od osnovnih razloga za njegovo uklanjanje sa vlasti. O agrarnim prilikama u Bosanskom ejaletu do 1878. godine vidi: Izet Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013, 60-61. (dalje: I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*).

⁵ Илбер Ортајли, *Најдужи век Империје*, превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд 2004, 70-71; Senaid Hadžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016, 21.

⁶ *Историја Османског царства*, 522-523.

mentalitet. Sultan je ipak bio uporan da istraje u svojim namjerama i odoli pritisku velikih sila.⁷ Ali, i pored dobre volje, on se na unutrašnjem planu morao suočiti sa određenim problemima. U Grčkoj je 1821. izbio ustanak u kome su Grci uspjeli da ostvare nezavisnost 1829. godine.⁸ Već naredne godine Srbija, Moldavija i Vlaška dobile su širu autonomiju.⁹

U složenim okolnostima i krizama sa kojima se Carstvo suočavalo, sultan je uvidio da su janičari izgubili ugled i borbenost koja ih je krasila, zbog čega je odlučio da, po uzoru na reforme koje je sproveo Mehmed Ali u Egiptu, izvrši reformu vojske tj. janičarskog reda.¹⁰ Prvi korak na tom planu sproveden je 12. juna 1826. godine, kada su osnovane eškindžije, vojni red koji je bio sastavljen od vojnika janičarskih bataljona u prijestonici koji su trebali da čine jezgro nove vojske.¹¹ Dva dana nakon donošenja ove odluke janičari su se okupili na svome vježbalištu i krenuli na carsku palatu sa namjerom da izvrše puč. Međutim, po sultanovom naređenju njemu privrženi vojnici i oficiri sa topovima oko vježbališta, brzo su intervenisali, pa je za pola sata bio pobijen čitav janičarski korpus.¹² Veoma je bitno naglasiti da je ulema u ovom sukobu bila na sultanovoj strani. Uništavanje janičara je (događaj koji se u osmanskoj istoriji prilično stidljivo naziva “*sretna nezgoda*” – *Vaka-i hayriye*) omogućio je sultanu Mahmutu II da ukine instituciju janičara i osnuje novu regularnu vojsku stacioniranu u prijestonici i nove jedinice u provincijama. Ubrzanom regrutacijom u prijestonici je bio formiran odred u brojnosti od 12.000 vojnika, dok je u ostalim djelovima Carstva regrutovano 27.000 vojnika – askera.¹³ Sa ukidanjem reda janičara ukinut je i red spahija.¹⁴ Sa padom janičara pohapšene su i najistaknutije vođe beктаšijskog derviškog reda, čije je djelovanje tom prilikom bilo zabranjeno.¹⁵

Nakon sprovođenja pomenutih mjera, otišlo se i korak dalje. Zbog sukoba s egipatskim namjesnikom Mehmedom Alijem, Porta je bila prisiljena

⁷ Isto, 527.

⁸ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, друго издање, Слио, Београд 2004, 54-62.

⁹ *Историја Османског царства*, 539.

¹⁰ *Историја Османског царства*, 535. Na području Bosanskog ejaleta u prvoj deceniji XIX vijeka bilo je smješteno 78.000 janičara od kojih je samo 16.000 primalo redovnu platu i obavljalo isključivo vojne obaveze, dok su svi ostali bili zanatlije. Noel Malcolm, *Bosna - kratka povijest*, Sarajevo 2011, 73.

¹¹ *Историја Османског царства*, 535.

¹² Isto, 535-536.

¹³ Halil Inalcik and Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume 2: 1600–1914, ed. By H. Inalcik with, University Pres, Cambridge 1999, 19–22.

¹⁴ *Историја Османског царства*, 536; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски наредни за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. СЛ, ОДН, књ. 59, Београд 1949, 44. (dalje: В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски наредни*); Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992, 135. (dalje: J. Matuz, *Osmansko Carstvo*).

¹⁵ *Историја Османског царства*, 536.

da 1833. godine sklopi ugovor sa Rusijom kojim je ona bila priznata kao jedina sila zaštitnica Carstva.

Krupne promjene u Osmanskom carstvu donijela je vladavina sultana Abdul Medžida (1839-1861), kome je pošlo za rukom da „*novi sistem*“ pomjeri naprijed.¹⁶ Iako je vrijeme njegove vladavine, još uvijek snažnom i teritorijalno velikom državom, bilo obilježeno velikim ratovima, bunama i političkim burama na unutrašnjem i spoljašnjem planu, sultan Abdul Medžid nije uzmicao pred svojim ciljevima.¹⁷ Jedan od prvih koraka koji je preduzeo sultan Abdul Medžid po stupanju na prijesto, bio je donošenje važnog reformskog akta – Hatt-i šerifa od Gülhane, koga mnogi istoričari često nazivaju osmanskom „*poveljom slobode*“. Hatt-i šerif je zvanično proklamovan 3. novembra 1839. godine (25. šabana 1255. godine po hidžri), sa ciljem da se Osmansko carstvo što više približi uređenjima tadašnjih evropskih država u smislu poboljšanja pravnog, materijalnog i svakog drugog statusa muslimanskog i hrišćanskog stanovništva.¹⁸ Ovim aktom proglašeni su jednakim svi podanici Osmanskog carstva, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost. Načela na kojima se temeljio Hatt-i šerif od Gülhane imala su obilježja liberalizma i njima je započeo proces otklona od islamskog tradicionalizma i, na drugoj strani, izgradnje građanskog društva. Proklamovanjem jednakosti svih podanika pred zakonom, težilo se unutrašnjoj stabilizaciji i sprječavanju miješanja velikih evropskih sila u unutrašnje prilike Osmanskog carstva.¹⁹ Ubrzo se uvidjelo da je državni aparat krenuo u pravcu određenog restrukturiranja.²⁰ Jednostavnije kazano, ovaj pravni akt je imao za cilj da utiče na jačanje državne uprave i da doprinese uklanjanju brojnih nezadovoljstava najširih slojeva stanovništva.²¹

Sa donošenjem Hatt-i šerifa i zaživljavanjem odredbi koje su se ticale vjerskih sloboda, u znatnoj mjeri je porastao broj zahtjeva hrišćana koji su se ticali obnavljanja ili izgrađivanja njihovih vjerskih objekata.²² Zahtjevi su obično pozitivno rješavani, uz ispunjavanje određenih uslova, kao što je bilo

¹⁶ Prilikom preuzimanja vlasti sultan Abdul Medžid je, prema pisanju „*Новина Србских*“, izgovorio sljedeće riječi: *Жеља је моја да у мом царству буде мир и поредак, да фукара моја спокојно и у рахатлуку живи. Ја радо уклањам свако дело, које би могло противно бити вишепоменутом миру, и поретку и рахатлуку народном. Новине Србске*, Београд, 8. јула 1839, 233.

¹⁷ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нареди*, 46.

¹⁸ *Новине Србске*, Београд, 4. новембра 1839, 377; Васиљ Поповић, *Источно питање*, Сарајево 1965, 147; Stanford Shaw–Ezel Kurel Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975.*, Cambridge: Cambridge University Press 1977, 59-60; J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 139; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu*, 78.

¹⁹ Глигор Тодоровски, *Реформите на големите европске сили во Македонија (1829-1909)*, *Студентски збор*, Скопје 1984, 25.

²⁰ Musa Çadrcı, *Tanzimat Dönemi Osmanlı'da Ülke Yönetimi (1839-1876)*, IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II, Ankara 1998, 155.

²¹ Нинель А. Дулина, *Реформы танзимата и шариат: Ислам в истории народов Востока*, Москва 1981, 177; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988, 384-385.

²² BOA, A. MKT. UM, 119, 94 (22. Rebiülevvela 1269. – 3. januar 1853).

čuvanje izvornosti gradnje.²³ Nakon donošenja *Hatt-i humajuna* iz 1856. godine, znatno je olakšana procedura koja se ticala dobijanja dozvole za izgradnju ili rekonstrukciju određenog crkvenog objekta.²⁴ Ona se sastojala u tome da je begler-beg ili najuticajniji vjerski autoritet, potpisivao podnijetu molbu, koja se, zatim, upućivala na razmatranje u Istanbul odakle se dobijao odgovor.

Kada je došlo do proglašenja Hatt-i šerifa od Gülhane 1839. godine, ubrzo su se osjetile promjene i među pripadnicima regularnih vojnih jedinica. Ovim pravnim aktom bilo je predviđeno da se iz svake pokrajine uzima broj vojnika koji je odgovarajući broju stanovnika, a vojna služba ograničena je na 4 do 5 godina službovanja.²⁵ Muslimansko stanovništvo u balkanskim provincijama angažovano u vojnim redovima, odbilo je da obuče moderne vojne uniforme (nizamske uniforme) i da prihvati modernu vojnu obuku. Na takav stav uveliko su uticali pripadnici uleme koji su smatrali da je politička jednakost s hrišćanima uvreda zbog čega su odbacili ovaj pravni akt. Pobožni muslimani su u proklamovanim reformama i zapadnjacima vidjeli težnju koja je išla u pravcu napuštanja njihovog identiteta koji je, navodno, zastario i pun predrasuda.²⁶ Cjelokupan proces dešavao se u strategijski osjetljivom dijelu Osmanskog carstva koji je istovremeno bio i područje interesa velikih sila, prije svega Rusije i Austrije koje su imale različite političke i vojne planove u pogledu Balkana.

Hatt-i šerifom od Gülhane ukinut je klasični timarsko-spahijski sistem i u tom duhu je 1. marta 1840. godine ukinuta prodaja mukata (davanje pod arendu) i to godinu dana ranije nego što se namjeravalo,²⁷ da bi iste godine bio

²³ BOA, C. ADL, 58, 3520 (29. Muharrem 1270. – 1. novembar 1853. god); Mucize Ünlü, *Manastir Vilayeti' nin İdari ve Sosyal Yapisi (1873-1912)*, Samsun 1996, 101. Beogradske „Srbske novine“ su u svom broju od 3. avgusta 1854. godine objavile kratku vijest koja je glasila ovako: „По заповисти султановој пописују се у Босни све обштине које немају цркве, а нужно е да имају. Па не само да се сада смеју свуда градити цркве, које е од прве врло тешко ишло и скопчано е било с великим жертвама, него сиромашније обштине добивају још и из државне турске касе новаца у помоћ да могу саградити цркве“. *Srbske novine*, бр. 89, Београд, 3. августа 1854, 371.

²⁴ U Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu u tzv. *Crkvenim knjigama (Kilise Defterleri)*, može se pronaći mnoštvo važnih informacija o rekonstrukcijama crkava. Za period od 1468. do 1922. godine, postoji 10 deftera koji govore o tome. Podatak o tome saopštila nam je Ayten Ardel, koja je, donedavno, bila zaposlena u instituciji koju pominjemo.

²⁵ Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – od ideja do ujedinjenja*, Mostar 2019, 188 (u napomeni 391).

²⁶ Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton, New Jersey 1957, 99.

²⁷ Vasilj Popović mukatu označava kao „prodaju činova“, što se ne može uzeti kao ispravan prevod ovog termina. Василь Поповић, *Један поглед на финансијске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане*, Гласник Скопског Научног Друштва, књ. II, св. 1-2, Скопље 1927, 127. Mukata je davanje pod arendu. Vidi: *Türkçe-sirpça sözlük*, Hazırlayanlar Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Atatürk kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997, 707, odnosno davanje u zakup na godinu dana. Vidi: Čiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVII, Sarajevo 1915, 143. (dalje: Č. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja*).

objelodanjen i Trgovački zakon. Iako je timarsko-spahijski sistem bio ukinut, pripadnici begovata su od strane hrišćanskog stanovništva (pravoslavaca i katolika) i dalje doživljavani kao feudalni gospodari,²⁸ što je remetilo uspostavljanje proklamovanih pravnih načela i bilo latentni izvor sukobljavanja na socijalnoj osnovi.²⁹

Pored sukoba na socijalnoj osnovi, širom Bosanskog ejaleta su od 1840. godine rasle i druge netrpeljivosti i situacija zaoštravana do usijanja, pa su učestale i oružane pobune.³⁰ Shvatajući da zapada u opasnost centralna vlast je od Austrije 1841. godine, morala zatražiti dozvolu za dopremanje vojnog materijala preko Dubrovnika, jer je to bio najsigurniji pravac za razliku od drugih koji su bili izloženi raznim nemirima.³¹ Prema vijestima koje su te godine pristizale u Beč, u mnogim mjestima Bosanskog ejaleta se govorilo o tome da će egipatski namjesnik Mehmed Alija, uz podršku Rusije i Francuske, ponovo ustati protiv sultana. Sve je to unosilo dodatni nemir i vodilo produbljivanju sukoba. Bez obzira na te glasine, sultan Abdul Medžid je 14. februara 1842. godine, objavio Hatt-i humayun kojim je izvršio određene promjene u provincijskoj i sandžačkoj administraciji, što je bilo objavljeno u službenim novinama Takvim-i Vekayi.³² Za kajmekama Prizrenskog sandžaka tada je imenovan Ahmet aga.³³

Hatt-i šerif od Gūlhane predviđao je i pravedniji postupak regrutacije mladića prispijelih za vojnu obavezu i on se počeo sprovoditi od 1843. godine. Do tada prisutni način popunjavanja vojnih jedinica vojnicima koji su doživotno služili, ustupio je mjesto opštoj vojnoj obavezi, koja je trajala pet godina, nakon čega su vojnici ostajali na raspolaganju kao rezerva (*redif*).³⁴ Iste godine formirana je i vojna škola *Mekteb-i ulum-i harbiye*.³⁵

Pored davanja u godišnji zakup postojala je i institucija davanja u doživotni zakup koja je označavana imenom „*malkijana*“ ili „*maličana*“. Č. Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja*, 144.

²⁸ Ivan Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada* (prema spisima zadarske pismohrane), *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, knj. 4, Zagreb 1995, 206.

²⁹ Sultan Abdul Medžid je početkom 1840. godine, prema pisanju „Serbskih narodnih novina“, javno govorio: *Циљ свију моју жеља је сасвим укинати сва које закон и разум осуђује, злоупотребљенија и угњетенија, утврдити мир и благостање свију моју поданика и подићи напредак и моћ царства. Сербске народне новине*, Београд, 17. марта 1840.

³⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988.

³¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banja Luka 1988, 210.

³² Nizam Önen-Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, 136. U savremenim turskim istoriografskim radovima nijesmo uspjeli da pronađemo podatke o tome kako se i na koji način ova administrativna reforma konkretno odrazila na kadiluk Bihor. Upravo zbog toga potrebno je dalje tragati za dokumentima koji nam jasnije mogu približiti poziciju i prilike u Bihoru između Skadra i Travnika.

³³ BOA, I. DH, 99/4955.

³⁴ J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 139.

³⁵ *Isto*, 138.

Promjenama koje su se odvijale u Bosanskom ejaletu nisu bili zadovoljni ni hrišćani ni muslimani, ali su se one ipak dešavale. Tako je 1844. godine u Bosanskom ejaletu proglašena naredba kojom se ukida primjena mučenja tokom sudskog isljeđivanja.³⁶ Tokom 1845. godine došlo je do formiranja savjetodavnih vijeća, odbora i vijeća (Medžlisa) za upravne i finansijske poslove.³⁷ Da bi korupcija činovnika bila onemogućena 1846. godine upravnici kaza bili su oslobođeni poreza, kako ne bi vršili pronevjeru novca i postupali nezakonito. Te godine uvedene su i plate za njihovu službu.³⁸

Medžlis Ejaleta Bosna imao je zadatak da pripremi akte kojima bi bili planirani koraci na sprovođenju reformi u oblasti obrazovanja, zdravstva, trgovine, finansijskih poslova, u poljoprivredi i drugim oblastima.³⁹ Dalji proces započetih reformi nastavio je Mehmed Tahir-paša koji je na dužnost bosanskog valije stupio 22. oktobra 1847. godine.⁴⁰ Hukomom od 15. marta 1849. godine bilo je naređeno da se na području Bosanskog ejaleta imaju sprovesti svi planirani aspekti tanzimata.⁴¹ Međutim, pojedini begovi i age i dalje su sa skepsom gledali na ovaj proces, podižući čak i bune u pojedinim djelovima Bosanskog ejaleta protiv namjera centralne vlasti. Nakon smrti Mehmed Tahir-paše, 24. maja 1850. godine, na vezirski tron za kratko će doći mušir Hafiz-paša, koji je od centralne vlasti dobio hitan zadatak da pripremi doček u Bosni seraskeru rumelijske vojske Omer Lutfi-paši koji je bio naimenovan za specijalnog emisara za sprovođenje reformi u Bosanskom ejaletu.⁴²

Prilike u kadiluku Bihor

Početak treće decenije XIX stoljeća i izbijanje ustanka u Grčkoj 1821. godine, bili su veliki politički potres i za područje kadiluka Bihor. Kada je bila proglašena mobilizacija za upućivanje vojnika za ratište, svi su bili svjesni

³⁶ Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463-1850)*, Sarajevo 1900, 159; Василь Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски наредби за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. СЛ, ОДН, књ. 59, Београд 1949, 64.

³⁷ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски наредби*, 34; I. Šabotić, *Agrarne prilike u Bosni i Hercegovini*, 81.

³⁸ BOA, A. MKT, 54/83.

³⁹ BOA, A. MKT, 31/81; 31/82.

⁴⁰ BOA, I. D, 7758 (27. Rebiülevvel 1263. – 14. mart 1847). Ovi izvorni podaci razlikuju se od podataka koje saopštava Galib Šljivo u knjizi „Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852.“, gdje se navodi da je Latas za bosanskog valiju imenovan 4. jula 1847. godine, a da je u Bosnu stigao početkom septembra iste godine. Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo 1977, 17. (dalje: G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*).

⁴¹ Zafer Gölen, *Tanzimat döneminde Bosna Hersek: siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010, 85.

⁴² G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini*, 51.

činjenice da su izgledi na plijen mali, ali na drugoj strani veliki za gubitak života, zbog čega su Mahmud-paša prizrenski i Malić-paša prištinski, odugovlačili da sa vojskom krenu prema Grčkoj. Ipak, na intervenciju i zauzimanje privrženika Porte, Numan-paše Mahmudbegovića, oni su krenuli prema frontu u Grčkoj.⁴³ Među mobilisanim vojnicima bilo ih je i sa područja Bihorskog i Trgoviškog kadiluka. U teškim borbama vođenim protiv Grka, dvojica pomenutih paša doživjeli su težak poraz, ostavljajući na bojištu oko 20.000 vojnika, među kojima je bilo i onih koji su stradali od kuge. Da bi spasili život, mnogi mobilisani su dezertirali.⁴⁴

Ukidanje janičarske vojske bilo je veliki društveni lom za Osmansku carevinu, koji se neminovno odrazio i na kadiluke koji su bili znatno udaljeni od prijestonice. Iako na području kadiluka Bihor nije bila evidentna prevelika koncentracija vojnih jedinica, nesigurnost je ipak bila prvi znak koji se mogao prepoznati među tamošnjim stanovnicima. Stanje je dodatno bilo teško i složeno zbog ukidanja derviškog reda Bektašija, čiji su pripadnici progonjeni i čije su tekije zatvarane.⁴⁵

Bihorski kadiluk je tridesetih godina XIX vijeka, a i nakon sloma Gradaševićevog pokreta za autonomiju, imao ustaljenu granicu koja se na sjeveru dopirala do blizu današnjeg Prijepolja, na jugu do selâ u Limskoj dolini koja su pripadala plemenskoj oblasti Vasojevića (Štitari, Rujišta, Zagrad), na istoku do planinskih vrhova Jadovnika, Ozrena, Giljeve, Žilindara, Kruščice i Turjaka i na zapadu do sela koja su bila smještena istočno od Vraneške doline.⁴⁶ To je značilo da se graničio sa sljedećim kadilucima: prijepoljskim, sjeničkim, novopazarskim, trgoviškim (rožajskim), plavskim, kolašinskim i pljevaljskim.

Stanovništvo kadiluka činili su muslimani, pravoslavci, Cigani (Kıbtıyan) i Turci. Prema podacima popisa izvršenog 1830/1831. godine, kadiluk Bihor je imao 203 naselja u kojima je popisano 5.310 muškaraca od čega raje ili hrišćana 2.494, muslimana 2.772 i 44 muškarca Ciganina.⁴⁷ Popisom je evidentirano i 2.009 djece, zatim 2.184 lica koja nisu sposobna za vojnu službu ili su stara, iznemogla i bolesna. Takođe, popisano je i 38 spahijskih sinova.⁴⁸ U vjerskom pogledu muslimani su činili 53 %, a hrišćani 47 % udjela u ukupnom stanovništvu.⁴⁹ Na području kadiluka Bihor krajem

⁴³ *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 1 (1815–1823), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2005, бр. 90, 92, 94, 97.

⁴⁴ *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 2 (1823–1830), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2008, бр. 181.

⁴⁵ И. Ортајли, *Најдужи век Империје*, 119.

⁴⁶ Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u osmanskim popisima iz 1830/1831. godine (muslimanski i romski mješoviti defter)*, Podgorica 2020, 14. (dalje: Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*).

⁴⁷ Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*, 17.

⁴⁸ *Isto*, 17.

⁴⁹ Admir Adrović, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište*, 18; Osmanskim popisom rumelijskih i anadolskih kaza iz 1831. godine nijesu bile obuhvaćene Pečka i Đakovička kaza, već samo Prizrenska. Ukupan broj popisanih muških stanovnika u Prizrenskoj kazi iznosio je 12.721 od

treće decenije XIX stoljeća postojalo je 17 džamija, 2 pravoslavna manastira i 7 crkava. Svaki od ovih vjerskih objekata opsluživali su duhovnici – imami, igumani, parosi.⁵⁰

Glavno gradsko središte kadiluka bila je kasaba Akova (danas Bijelo Polje), u čijem okruženju su postojala mnoga seoska naselja među kojima su značajniju ulogu imala sljedeća od njih: Bioča, Lozna, Petnjica, Zaton, Radulići, Rasovo, Kahve (Bistrica), Kanje, Dobrakovo i Brodarevo. Vojne jedinice bile su stacionirane u utvrđenju Bihor, Bijelom Polju i kulama koje su obezbjeđivale putne pravce koji su od Bijelog Polja i Bihor grada vodile prema značajnijim naseljima – Trgovištu (Rožajama), Prijepolju, Plavu i Gusinju, Novom Pazaru, Kolašinu i dalje, a u kojima su Bihorci često boravili.

Putevi koji su povezivali naselja kadiluka Bihor, bili su u veoma lošem stanju. Radilo se uglavnom o pješačkim stazama kojima se moglo putovati samo na konju.⁵¹ Tokom zimskih mjeseci kretanje je bilo skoro nemoguće. Dopremanje namirnica, potrepština za vojsku i drugog materijala, obavljano je putem karavana, uz veliki rizik.⁵² Staze koje pominjemo su se pružale na način da su išle planinskim prevojima i riječnim dolinama kao prirodno predisponiranim putnim pravcima, usljed čega je, unekoliko, povezivanje sa susjedstvom bilo olakšano.⁵³ Tek sa reformama koje je pokrenuo sultan Mahmud II, i putnim komunikacijama počela se posvećivati veća pažnja.⁵⁴ Bijelo Polje je, kao sjedište kadiluka, nešto boljim putem bilo povezano sa Sjenicom. Put do Novog Pazara vodio je preko bihorske planine, a radilo se uglavnom o pješačkim stazama koje su u to vrijeme korišćene kao putni pravci. Slično stanje u pogledu putnih komunikacija bilo je i sa drugim mjestima u okruženju Bijelog Polja, s tim što je prema sjedištima okolnih kadiluka put bio u nešto boljem stanju. Godine 1842. u Bosanskom ejaletu zaživio je poštanski

čega 9.488 muslimana, 2.867 hrišćana i 366 Cigana muškaraca. Ukoliko bi se tome dodao i toliki broj žena, to bi značilo da je na toj teritoriji živjelo 25.442 stanovnika. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London 1985, 109.

⁵⁰ Autor rada je do ovog podatka došao istraživanjem dostupnih dokumenata, literature i terenskim istraživanjem, kao i uporednom analizom. Upravo zato se ovi podaci i prvi put publikuju. Uz navedeno, potrebno je reći da je pored navedena dva manastira (Kumanica, Davidovica) postojao još jedan - manastir u Majstorovini sa crkvom Svete Trojice ili manastir Ravna Rijeka, kako se njegovo ime bilježi u pojedinim zapisima. On je zapustio krajem XVII stoljeća.

⁵¹ P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, 36.

⁵² Francuski geograf Ami Boue je 1840. godine klasifikovao balkanske ceste, među kojima su na najnižoj ljestvici bile ceste u Bosni i Albaniji. Ta kategorija puteva prema mišljenju Bouea bila je "užasna". Boue je te ceste nazvao "escaliers de rochers" – „stubama od stijena“. N. Malcolm, *Bosna*, 98.

⁵³ S. Drobniak, S. Š. Šabotić, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Niškičkog kraja 1477-2003*, 15.

⁵⁴ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VIII, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1957, 7.

saobraćaj,⁵⁵ koji će, sa malim zakašnjenjem, zahvatiti i područje kadiluka Bihor.

Na području kadiluka Bihor stanje nije bilo ništa bolje od onoga u centralnim djelovima Bosanskog ejaleta. Razapeti u političkim opredjeljenjima između Novog Pazara, Skadra i Travnika, bihorski begovi su sa nepovjerenjem osluškivali vijesti o novim reformama počevši još od 1826. godine kada je zvanično ukinut janičarski red. Već 1827. godine u Akovu (Bijelom Polju), pročitane su bujuruldije skadarskog i bosanskog vezira o tome da se tamošnjim trgovcima zabranjuje svaka saradnja sa kolašinskim trgovcima, jer je u Kolašinu došlo do pružanja otpora reformama, zbog čega je centralna vlast pribjeglja tome da se Kolašincima zabrani pristup u svim okolnim kasabama. Pritiješnjeni sa svih strana, Kolašinci su ponudili predaju, pa im je ponovo dozvoljena trgovina.⁵⁶ Nemiri na području kadiluka Bihor nastavljeni su i naredne godine, ali ih je za kratko prekinuo poziv centralne vlasti za odlazak na ratište protiv ruske vojske u Bugarskoj. Mobilisane sa područja kadiluka Bihor u pohod su odveli Sulejman-aga Kučević, pod čijom je komandom bilo 100 Bjelopoljaca, Hasan Hot, pod čijom komandom je bilo 750 mobilisanih Bihoraca i Pešteraca, te Husein Hot, pod čijom komandom je bilo 600 Klimentata.⁵⁷ Prema podacima požeškog obor-kneza, u ordiji skadarskog vezira bilo je i 150 Vasojevića pod komandom Sima Lakićeva Kastratovića.⁵⁸ Vojska koja je bila upućena na bugarsko ratište, prilično je stradala i malo njih se vratilo svojim kućama.

Međusobni sukobi pristalica i protivnika reformi bili su prisutni i u narednom periodu. U jednom izvještaju od 4. juna 1829. godine navodi se da je peštarsko-bihorski zabit Hasan Hot objesio u Suhdolu 20-30 ljudi.⁵⁹

Jak politički uticaj novopazarskog Ejup-paše Ferhatagića, bio je vrlo prisutan i na području kadiluka Bihor, jer je on bio sultanova uzdanica u pogledu sprovođenja reformi. Među bihorskim begovima, koji su takođe bili pod uticajem uleme, se, poput onih u Plavu, Gusinju, Rožajama, Kolašinu i drugim mjestima, javio otpor sprovođenju tanzimata, usljed čega je položaj stanovništva i dalje ostao težak. Naročito je bio otežan za onaj njegov dio koji je živio na selu. U tako teškim uslovima bilo je i onih koji su nepoštovanjem vlasti i važećih normi pokušavali da obezbijede sebe i svoje porodice. Odmetništvo je bilo izraz nezadovoljstva koji su često pratile i nezakonite radnje, zbog kojih su se pojedinci udruživali kako bi ih obavljali sa što većom sigurnošću. Pojave otimačine i pljačke bile su nešto izraženije na područjima onih kadiluka preko kojih su vodili važniji trgovački putevi, ali su se takve

⁵⁵ *Isto*, 7.

⁵⁶ *Бијело Поље*, монографија, Београд 1987, 126.

⁵⁷ Ејуп Мушовић, *О Хотима на Пеитери и Хасану Хоту, пеитерско-бихорском забиту*, Историјски записи, 3-4, Титоград 1975, 545; *Бијело Поље*, монографија, 126-127.

⁵⁸ АС, КК, НП, XXIII, 398 (261), *Васа Поповић – Књазу Милошу*, Чачак, 4. јуна 1829.

⁵⁹ АС, КК, НП, XXIII, 398 (261), *Васа Поповић – Књазу Милошу*, Чачак, 4. јуна 1829; Е. Мушовић, *О Хотима на Пеитери и Хасану Хоту*, 545.

pojave prenosile i među stanovnike okolnih kadiluka. Upravo iz tog perioda slikovit je primjer pokušaja suzbijanja anarhičnog stanja u kadiluku Kolašin od strane Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića i Smail-age Čengića, koji su početkom 1838. godine sa jednom jačom vojnom jedinicom napali na Kolašin i tom prilikom nanijeli znatnu materijalnu štetu popalivši stambene i vojne objekte u kasabi. U izvedenom napadu stradala su dva pravoslavca i četiri muslimana. Kolašinci su tom prilikom bili primorani da plate zaostali porez, kao i da od svake kuće daju po dva čovjeka, tj. svega 109 ljudi u taoce, kao garanciju da će održati ugovoreni mir.⁶⁰ Prema dogovorenom, Kolašinci su se odrekli daljih razbojništava i neprimjerenog odnosa prema putnicima „kao što su se (bili) naučili“, predali su Ali-paši šest kesa novca i one koji su smatrani hajducima i haramijama i obećali da će pomagati pravoslavnom stanovništvu.⁶¹ Ovakve pojave, s obzirom na susjedstvo kadiluka Bihor, svakako su morale imati svoga odraza, a one su, prevashodno ispoljene u povećanju poreskih opterećenja 1839. godine u Bihoru i Koritima.⁶²

Nemiri koji su tokom 1840. godine bili prisutni u kadilucima Bosanskog ejaleta, bili su dodatno izazvani nerodnom 1840. godinom, usljed čega je došlo do porasta cijena poljoprivrednih proizvoda, što je, opet, uticalo na porast razbojništva i opšte nesigurnosti stanovništva.⁶³ Da bi se to stanje unekoliko smirilo, krajem 1839. i početkom 1840. godine na inicijativu albanskih prvaka, došlo je do prekida međusobnih sukoba među fisovima. Cilj izmirenja bio je da se na jednoj strani nađu protivnici reformi i da tako ujedinjeni, uz pomoć oružja, zajednički istupe protiv sultanovih činovnika u Pečkoj, Prizrenskoj i Đakovičkoj nahiji i u Bihoru.⁶⁴ Takva situacija nije odgovarala centralnoj vlasti, pa je sredinom mjeseca Ramazana hidžretske 1256. godine (novembar 1840.), na osnovu sultanovog fermana, bilo odlučeno da na područje Bosanskog ejaleta bude upućen Selim-beg kao činovnik sa posebnim ovlaštenjima, sa zadatkom da sprovede istragu i ispita sve navode koji su se ticali nepravdi, odnosno protivzakonitih radnji koje su preduzimali pojedinci i na taj način sprječavali sprovođenje reformi. Selim-begov zadatak je bio i da utvrdi prave razloge pobuna stanovnika u pojedinim krajevima i o tome pošalje ilam u Carigrad.⁶⁵

Zaoštavanje sukoba u krajevima koji su bili u blizini Skadra, zabrinjavalo je i Francusku, pa je ona reagovala na način što je u Skadar 1840.

⁶⁰ O ovom događaju se zna na osnovu pisanog izvještaja upravitelja Mokrogorskog karantina, koji je sačinjen 8. februara 1838. godine, a prema kazivanju Lazara Vukovića iz Pljevalja. Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 27. О događaju postoji i pisani trag u Arhivu Srbije u fondu Knjažeska kancelarija: АС, КК, XIV, бр. 2014.

⁶¹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 27.

⁶² Ђоко Д. Пејовић, Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека, *Istorijski zapisi*, 4, Titograd 1979, 80-81.

⁶³ *Новине Србске*, бр. 30, Београд, 27. јула 1840, 236.

⁶⁴ АС, МИД-И, 1840, Ф. 1, ред 90, *Ђорђе Протић, попечитељ унутрашњих дела – Попечитељству иностраних дела*, Београд, 31. 1. 1840, бр. 5849; 6. 2. 1840, бр. 135.

⁶⁵ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 991.

godine bio upućen konzul Eduard Grase, kako bi cjelokupnu situaciju pratio izbliza.⁶⁶ Njegov zadatak je bio i da sagleda ponašanje potomaka pojedinih prognanih begova, koji su se 1841. godine vratili u albanske gradove. Povratak u Drač sina Ibrahim-bega Kavaje, Sulejman-bega potomka stare begovske porodice u Debar, Emin-paše, brata Mahmud-paše u Prizren i Arslan-paše u Peć,⁶⁷ bio je dodatni razlog za zabrinutost francuskog konzula u pogledu zaoštavanja već ionako loših odnosa. Prisustvo potomaka sultanovih protivnika u albanskim gradovima sasvim logično je nametalo i zadatak za konzula Grasea da procijeni da li će u tim mjestima i uopšte u Skadarskom sandžaku, ojačati sultanove pristalice ili će prevagu odnijeti snage koje nisu pristajale na reforme.⁶⁸

Slično stanje bilo je i u susjedstvu Skadarskog sandžaka. U jednom dokumentu iz 1841. godine navodi se da se jedna hajdučka družina od 70 Uskoka kreće na području između Tare i Lima, unoseći strah među tamošnje stanovnike, a koja je, negdje u to vrijeme, prešla u Hercegovinu.⁶⁹ Iz tog vremena pominju se i vijesti o planiranoj buni pravoslavnog stanovništva iz Prizrenskog sandžaka.⁷⁰ Prema bilješci koju je ostavio Nikola Vasojević, samozvani princ i britanski vicekonzul u Novom Pazaru, koji je početkom oktobra 1841. godine boravio u Vasojevićima, opšte prilike iz tog perioda ni malo nisu bile povoljne.⁷¹ On ih je, prema kazivanju tamošnjih stanovnika, a prema navodima jednog dokumenta koji je koristio istoričar Miomir Dašić, opisao na sljedeći način: *Mi smo sada u krvi sa svim plemenima što nas okružavaju i živimo obkoljeni i sa svetom se ni malo ne mešamo, s Kolašincima se svaki dan sećemo, a s Bihorcima, Rožajcima, Rugovom i Gusinjem još grde. Pogibao se neprestano vrze nad nama.*⁷² Konzul Vasojević dalje navodi da je nesigurnost naročito prisutna u Bihoru, Bijelom Polju i na Pešteri, posebno za putnike.⁷³ U navedenoj bilješci stanje je dramatično opisano i vjerovatno sa pretjerivanjem, jer se već iz narednih dešavanja vidi da je vlast još uvijek funkcionisala. Naime, uvažavajući činjenicu da je područje kadiluka Bihor bilo sastavni dio Bosanskog ejaleta, u kome su u pomenutom periodu vojne snage bile podijeljene u četiri alaja (armije) – Bosanski, Hercegovački, Kliški i Zvornički, po naredbi bosanskog beglerbega polovinom aprila 1842. godine

⁶⁶ I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 210.

⁶⁷ *Isto*, 214.

⁶⁸ *Isto*, 214.

⁶⁹ Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 201.

⁷⁰ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 151-164.

⁷¹ М. Дашић, *Васојевићи од помена до 1860*, 349; Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 52-53.

⁷² М. Дашић, *Васојевићи од помена*, 349-350. Документ на који се позвао проф. др Мiomir Дашић, према његовој билјешци, налази се у Архиву Историјског института у Београду, под signaturом 35/42. *Turquie*, *Izvjestaj* iz Pere, № 207, od 13. maja 1840. i № 282, iz 1841.

⁷³ М. Дашић, *Васојевићи од помена*, 350.

započele su vojničke vježbe konjičke rezerve.⁷⁴ Rezervisti sa područja Bihora pripadali su Bosanskom alaju, pa su pozvani bili obavezni da se pojave u Travniku sa svom neophodnom opremom. Svim spahijama koji su odbili poziv za vojne vježbe, bili su oduzeti timari.⁷⁵ Dok su vježbe rezervnih konjičkih jedinica još trajale, beglerbeg Mehmed Husref-paša je obišao cjelokupan Ejalet, želeći da se bliže upozna sa stanjem tvrđava i opremljenošću palanki, koje su uglavnom bile oštećene usljed raznih okolnosti. Nastojeći da djeluje u skladu sa proklamovanim načelima, Husref-paša je, po povratku u Travnik, sazvao hitan sastanak svih ajana uz čiju pomoć je sačinio pisani izvještaj koji je upućen Porti.⁷⁶ U upućenom izvještaju je stajalo da je za planirane radove na popravci dvadeset i jedne palanke, nužno obezbijediti dvadeset pet hiljada groša, ukoliko se želi obezbijediti bolja odbrambena gotovost. Porti je predloženo da se sredstva za popravku mogu obezbijediti na način što bi spahije obezbijedile novac, dok bi ostali stanovnici bili u obavezi da obezbijede materijal. Porti je stavljeno u zadatak da za popravljene tvrđave i palanke obezbijedi topove, džebhanu i drugi ratni materijal.⁷⁷ Porta je bila saglasna sa ovim predlogom pa je početkom 1843. godine stigao sultanov ferman, kojim je precizirano da planirani radovi otpočnu s proljeća iste godine.⁷⁸

Uočavajući da će ih način na koji je trebalo pristupiti pribavljanju sredstava za opravku tvrđave Bihor i drugih manjih utvrda, dovesti u još teže ekonomsko stanje, stanovnici Bihora su se tokom 1842. godine nekoliko puta obratili organima sandžačke vlasti sa molbom da umanje iznose planiranih sredstava i na taj način na djelu pokažu da se odredbe proklamovanih sloboda poštuju.⁷⁹ Veliku pomoć Bihorcima su pružali članovi porodice Havadže, koji su svojim savjetima uobličavali sadržinu pojedinih molbi. Sudbina upućenih molbi za sada je nepoznata, ali bi se uopšteno moglo kazati da su predstavnici centralne vlasti nastojali da ostanu dosljedni planiranim radovima, koji su podrazumijevali i nove poreske obaveze.

Smatrajući da su planiranim aktivnostima direktno ugroženi interesi begovata, Fehim-beg Ćorović iz Lozne, je zajedno sa kol-agom utvrđenog Bihora, pošao u Travnik, kako bi pokušao isposlovati da se stvar okrene u korist bihorskih spahija.⁸⁰ Bosanski beglerbeg je, međutim, po svaku cijenu nastojao da nametne rješenje koje je išlo u pravcu da teret popravke nikako ne padne na državnu blagajnu, već na imućne ljude i stanovnike koji su podređeni

⁷⁴ S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 157-158; Galib Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, Tešanj 2007, 32-33.

⁷⁵ S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158.

⁷⁶ S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 33.

⁷⁷ S. beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 158.

⁷⁸ *Isto*, 158.

⁷⁹ BOA, I. DH, 65, 3224 (15. Recep 1258. – 22. avgust 1842). U dokumentu se navodi da su Trgovište i Bihor u Prizrenskom sandžaku.

⁸⁰ BOA, I. MVL, 234, 1369 (18. Zul-hidždže 1258. – 19. januar 1843).

vlasti.⁸¹ Iako mu ovaj dogovor nije odgovarao, Fehim-beg ga je morao prenijeti Bihorcima, što je ubrzo izazvalo njihove reakcije. Želeći da sebe zaštiti od prevelikog troška, Fehim-beg ipak nije energično reagovao na nezadovoljstvo Bihoraca koji su odbili da daju novac za pribavljanje kreča i kamena za popravku Bihor grada i pratećih kula duž glavnih puteva koji su vodili prema Trgovištu (Rožajama), Akovu (Bijelom Polju), Sjenici i Novom Pazaru. O neefikasnoj intervenciji Fehim-bega ubrzo je bio obaviješten i bosanski beglerbeg, koji je zatražio pomoć od skadarskog sandžak-bega. Vojne snage iz Skadarskog sandžaka, koje su bile spremne već s proljeća 1843. godine, brzo su došle na područje Bihora. Njihov zadatak je bio da umire muslimansko stanovništvo bihorskog kadiluka, posebno Gornjobihorce, protiv kojih su skadarskom valiji inače pristizale brojne pritužbe.⁸² Predstavnik skadarskog valije Ćehaja-paša, morao je silom oružja intervenirati protiv nemirnih Bihoraca koji su se pobunili protiv odluke centralne vlasti, odnosno izrabljivanja oličenog u povećanim dažbinama. Pri tom je koristio surove mjere – zatvaranja, ubistva, ucjene, razne prijetnje i sl. Iako se dugo zadržao u Bihoru, jer se pribojavao ponovnih pokušaja izražavanja nezadovoljstva, zastupnik skadarskog sandžak-bega, sredstva za popravljivanje predviđenih vojnih objekata, u planiranom iznosu, nije uspio da prikupi. U obračunima sa Bihorcima nije zaobiđen ni onaj dio hrišćana koji je izražavao svoju solidarnost sa stanovnicima islamske religije.⁸³

Nakon slamanja otpora u Bihoru, Ćehaja-paša (zamjenik tadašnjeg valije Osman Mahzar paše)⁸⁴ se na jesen 1843. godine vratio u Skadar, ali je uz put, prema izvještaju francuskog konzula iz Skadra, Ijasenta Ekara, uzeo 30 talaca iz Vasojevića.⁸⁵ Prema drugim navodima Ćehaja-paša je pohvatao 70 ljudi iz Vasojevića zajedno sa nekim uglednim glavarima i vezane „u

⁸¹ Nakon povoljnog rješavanja tzv. „egipatske krize“, nestalo je i potrebe za vanrednim novčanim izdvajanjima za potrebe tog vojnog sukoba koji je Osmanska država vodila protiv egipatskog vezira Mehmed Alije, ali su uprkos tome ostale velike unutrašnje poteškoće. Da ne bi pribjegli traženju zajma kod neke od evropskih država, Porta se pomogla tzv. „*blagajničkim bonovima*“ – kaimama, sa kamatom od 12 % (od 1841) u sumi od 60 miliona pijastera i dobila na njih avans od londonske kuće Rikardo. Već naredne 1843. kamate su smanjene na 6%, ali je na drugoj strani povećana suma kaima, koja je pedesetih godina XIX vijeka dostigla oko 176 miliona. Pored kaima, vrlo brzo su se uvećavali i bešlici (metalni novac od pet pijastera). Pod uticajem ideja koje su se javljale u evropskim zemljama 1844. godine je preduzet čitav niz mjera za stabilizaciju ekonomske krize u Osmanskom carstvu, da bi 1848. godine bila osnovana i državna osmanska banka. В. Поповић, *Један поглед на финансиске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане*, 132.

⁸² Marko P. Cemović pogrešno navodi da se ova pobuna dogodila 1842. godine, dok ostali autori kao godinu pobune navode 1843. Марко П. Цемовић, *Васојевићи*, Београд 1992, 270, 283, 303.

⁸³ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*, 290; Galib Šljivo, *Отер-раша Латас*, Сарајево 1977, 64; М. Дашевић, *Васојевићи од помена*, 352.

⁸⁴ Глиша Елезовић, *Скадарске валије од 1761-1892 године*, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XIII, ОДН, 7, Скопље 1934, 197.

⁸⁵ М. Метић, *Плав и Гусинје у прошлости*, 134.

sindžirima“ ih odveo u Gusinje. Bez obzira na broj uzetih talaca, bio je to u neku ruku već ustaljeni postupak uz čiju primjenu su predstavnici lokalnih organa vlasti pokušavali da među stanovništvom sklonom nemirima, očuvaju i zadrže postojeće stanje. Ne mareći za svoje saplemenike koje je smrt mogla zadesiti svakog trenutka i na najmanji znak otpora, plemenski prvaci Vasojevića su ipak odlučili na pružanje otpora. Uzimanje talaca je shvaćeno kao novi razlog za napad na pašine snage od strane Vasojevića. Kao mjesto napada određen je klanac Sućeska, kojom prilikom je na pašinoj strani stradalo 70 vojnika kojima su bile odsječene glave.⁸⁶ Među uhapšenima bio je i iguman Mojsije Zečević.⁸⁷ Ne mareći za to da Bihorci nisu bili direktni krivci za hapšenje Vasojevića, taj događaj je, na izvjestan način, ipak bio povod za sukobe između Vasojevića i Bihoraca. Vasojevićke čete su se tada u nekoliko navrata sukobile sa osmanskim vojnim snagama iz Bihora na području Police i u reonu Zatona. Kako se uglavnom radilo o kratkotrajnim sukobima, na njihov krajnji ishod niko nije obraćao posebnu pažnju.⁸⁸ Konfuzno stanje u tim trenucima koristile su hajdučke družine sa Police i drugih krajeva iz Vasojevića za pljačkanje područja Bihora, stižući u tim akcijama čak i do Sjenice, Novog Pazara, Metohije, Plava i Gusinja.⁸⁹ Složene okolnosti ponovo su primorale Portu da krajem 1843. godine u nemirne krajeve uputi svoje izaslanike, među kojima je ponovo bio i Selim beg.

Osim u Bihoru, stanje nemira se osjećalo i u drugim kadilucima. U kadiluku Kolašin muslimansko stanovništvo je odbilo da plati porez, pozivajući se pri tome na šerijat i njegove odredbe koje su se odnosile na odnos vjernika prema plaćanju dažbina.⁹⁰ Kolašinski pobunjenici su pokušali da svoje saveznike potraže među stanovnicima Bosne i Albanije, ali u tome nisu imali naročitog uspjeha. Vojska velikog vezira, koja je iste godine zbog prisutnih nemira pristigla na Kosovo, obećavala je kolašinskim pobunjenicima „halaluk“ (oprost), ako joj se pridruže.⁹¹ Da bi situaciju držala pod kontrolom, Porta je preduzela korake na pojačavanju svojih utvrđenja prema Crnoj Gori, a istovremeno je organizovala i prikupljanje svojih snaga u Ohridu.⁹² Tokom 1844. godine, pristupilo se izgradnji kršle (kasarne) na ostrvu Vranjina, gdje su, sa područja Albanije, doplovila i četiri broda koji su bili naoružani sa po dva topa, što je uveliko umanjivalo šanse Crnogoraca da preduzmu ozbiljnije korake sa ciljem vraćanja ostrva Vranjine i Lesendra pod svoju kontrolu i u

⁸⁶ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, 134.

⁸⁷ R. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*, 293; M. Dašić, *Vasojevići od pomena*, 352; Marko P. Cemović u svom djelu *Vasojevići*, tvrdi da su nemiri započeli 1842. godine. M. П. Цемовић, *Vasojevići*, 270, 283-303.

⁸⁸ P. J. Vešović, *Pleme Vasojevići*, 293.

⁸⁹ M. Дашић, *Vasojevići od pomena*, 355.

⁹⁰ I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 210-211.

⁹¹ *Isto*, 211.

⁹² *Isto*, 214.

svoj posjed.⁹³ Crnogorski mitropolit Petar II Petrović Njegoš je u tom trenutku ispravno procijenio sopstvenu vojnu moć, usljed čega se, u više navrata, obraćao Osman-paši Skopljaku, skadarskom veziru, sa molbama da se zauzme za „pravu raju carsku da je jaramazi ne rasele“.⁹⁴ Njegoš je nastojao da svojim obraćanjima pomogne i oslobađanju iz zatočeništva uzetih talaca iz Vasojevića i samog igumana Mojsija Zečevića, koji je bio glavna ličnost u održavanju veza Vasojevića sa Cetinjem.⁹⁵

Njegoševa uporna obraćanja Osman-paši Skopljaku, za izvjestan period su ipak ostala u drugom planu, jer je 1844. godine iznenada iskrsla buna mladića u Đakovici, koji su se pobunili protiv opšte vojne obaveze.⁹⁶ Ova pobuna imala je svojih specifičnosti. Naime, serasker je prilikom regrutacije u obzir uzimao samo one mladiće, koji su, prema njegovom izboru, bili lijepi.⁹⁷ Pobunu su snažno podržale majke i sestre mladića koji su trebali da se odazovu regrutaciji. Pobuna se ubrzo proširila na Debar, zahvatajući istovremeno i okolno područje.⁹⁸ Budući da su u Ohridu od ranije bile stacionirane jake vojne formacije, one nisu dozvolile da se pobuna rasplamsa, već su je ubrzo ugušile.⁹⁹ Međutim, tu nije bio kraj nemirima koji su zahvatili nešto širi prostor u koji je ulazio i kadiluk Bihor. U tako složenoj situaciji dodatan teret počeli su da predstavljaju i razni obavještajci, posebno oni koji su dolazili iz Srbije u kojoj je 1844. godine nastalo „Načertanije“¹⁰⁰ – tajni program spoljašnje i nacionalne politike Kneževine Srbije, koji je napisao ministar unutrašnjih djela Ilija Garašanin.¹⁰¹ Dužnost načelnika za propagandno-obavještajnu djelatnost za kadiluk Bihor i Vasojeviće izvršavao je kaluđer Antim sa svojim sabratom iz manastira Visoki Dečani.¹⁰²

⁹³ Isto, 214. Engleski konzul u Skadru pomagao je Osman-paši Skopljaku da ostrva Vranjinu i Lesendro zadrži u svom posjedu. Љ. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња*, 79.

⁹⁴ Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981, 175-176.

⁹⁵ Isto, 176.

⁹⁶ I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.

⁹⁷ Isto, 214.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Originalni tekst „Načertanija“, Garašanin je, ispisan sopstvenom rukom, uručio srpskom knezu Aleksandru Karađorđeviću krajem 1844. godine. Taj dokument se sve do 1906. godine nalazio u porodičnom arhivu Karađorđevića. Poznato je da danas imamo sačuvano samo nekoliko kopija „Načertanija“, čiji je sadržaj bio poznat i austro-ugarskoj vladi. Tekst „Načertanija“ po prvi put je štampan 1906. godine. Миленко Вукићевић, *Програм спољње политике Илије Гарашићина на коњу 1844 године*, „Дело“, св. XXXVIII, 1906, 321-336.

¹⁰¹ Opširnije vidjeti: Izet Šabotić, „Načertanije“, temeljni projekat iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije, *Zbornik radova sa naučnog simpoijuma 07.-08. 09. 2012.god. „150 godina od protjerivanja muslimana iz kneževine Srbije“*, Orašje 2013, 129-147.

¹⁰² Драгослав Страњаковић, Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, св. 24, књ. 9, св. 2, Нови Сад 1936, 174.

Da bi dodatno obezbijedila svoje pozicije, Porta je 1845. godine naredila seraskeru da sa vojnicima dođe u Skadar, što je on i učinio.¹⁰³ U Đakovicu je tada došao Ibrahim-beg, a u Skadar Kaplan-beg, sa zadatkom da stanje dovedu do potpunog mira i reda. Ipak, takav potez Porte nije doveo do zatupljivanja oštrice buntovništva lokalnog stanovništva.

Mještani Đakovice i Skadra su vojnim komandantima koji su stigli sa vojskom, poslali deputacije sa namjerom da im se poklone i zatraže oprost. Ibrahim-beg i Kaplan-beg su obećali „halaluk“ (oprost), ali uz uslov da pobunjenici definitivno odlože oružje, a ne privremeno kao prije, te da se podvrgnu opštoj vojnoj obavezi i ostalim odredbama Porte.¹⁰⁴ Postavljeni uslov Porte mnogi nisu prihvatili.

U nemirima koji su s proljeća 1845. godine bili prouzrokovani neslaganjem sa sprovođenjem reformi, od napada hajdučkih družina, nije bilo pošteđeno ni Bijelo Polje.¹⁰⁵ Dobro organizovan vojni garnizon u gradu bio je, ipak, dovoljna garancija da hajduci ne mogu napasti samu kasabu i čaršiju. Da bi dodatno osnažio svoje pozicije i obezbijedio se od osiljenih hajdučkih družina, zapovjednik bjelopoljske tvrđave je naredio da se u crkvi sv. Petra i Pavla smjesti magacin za municiju, jer je tu bilo središte tzv. Starog grada. Nakon izvjesnog vremena, crkva je pretvorena u džamiju. Dozvolu i pristanak za to dao je vladika koji je porijeklom bio Grk.

Prema odluci centralne vlasti 1845. godine započelo je i formiranje medžlisa tj. skupština, koji su se dijelili na medžlise ejaleta, medžlise sandžaka i medžlise kadiluka.¹⁰⁶ Sa formiranjem medžlisa paše su bile u obavezi da sve poslove iz domena uprave, sudstva i poreske politike obavljaju u dogovoru sa medžlisom, dok su u izvršnim poslovima zadržali samostalnost. Članovi medžlisa su, pored muslimana, bili i pripadnici ostalih religija.¹⁰⁷

Nemiri u Bihoru nastavljeni su i u vrijeme bosanskog begler bega Osman Nuri-paše. Razlog za ponovno izražavanje nezadovoljstva pronađen je u odluci centralne vlasti od 10. ramazana 1261. godine (12. septembar 1845), koja je predviđala da se prestane sa praksom izdavanja dokumenata na običnom papiru. Prema novouvedenim pravilima, svaka nova isprava morala je biti štampana na posebnom papiru i morala je imati muhur (pečat).¹⁰⁸ Nevolja je bila u tome što su stari papiri prestali da važe, a za nove je trebalo izdvojiti novac radi kupovine. Pravila su predviđala da propusnicu mora posjedovati svaki stanovnik koji ima namjeru da se kreće izvan granica svog kadiluka. Takve isprave nazivane su teskere, a cijena za njihovo izdavanje iznosila je šest

¹⁰³ Vojne jedinice pod seraskerovom komandom bile su sastavljene od vojnika koji su isključivo govorili arapski jezik. I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.

¹⁰⁴ I. Pederin, *Oblici otpora balkanskih muslimana*, 214.

¹⁰⁵ B. Стојанчевић, *Лужнословенски народи у Османском царству*, 231.

¹⁰⁶ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studeničke i druga, Sarajevo, bez godine izdanja, 65.

¹⁰⁷ *Isto*, 65.

¹⁰⁸ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1013.

groša.¹⁰⁹ U brojnijim porodičnim zajednicama to je podrazumijevalo kupovinu isprava za sve punoljetne članove, što je predstavljalo značajan materijalni izdatak. Bihorci su svoje nezadovoljstvo u ovoj pobuni izražavali na način što su u grupama dolazili u Loznu, Raduliće ili Bijelo Polje i pred begovskim kulama ili kajmekamovim odajama, izražavali svoje negodovanje zbog nastale situacije. Iako je ova pobuna u svom korijenu imala socijalni karakter, ona ipak nije uspjela da razriješi nastale probleme i ukloni uzrok nezadovoljstva stanovništva Bihora. Koliko god da je pobuna sa jedne strane bila opravdana, ona ipak nije uspjela da zaustavi započeti proces promjene javnih i putnih isprava. Razlog za tako nešto nije se nalazio u nedostatku dobre organizacije nezadovoljnika, već u tome što je zamjena isprava bila državni plan koji se morao sprovesti u djelo. Već početkom novembra 1845. godine među Bihorcima je bilo malo onih koji su imali isprave bez muhura i na starim obrascima koji su ispisivani rukom na običnom papiru.

Promjene u administrativnom državnom aparatu nužno su obuhvatale i promjene upravitelja Bosanskog ejaleta. Početkom novembra 1845. godine za novog valiju Bosne bio je izabran hadži Halil Kamil-paša umjesto dotadašnjeg Osman Nuri-paše.¹¹⁰ Pred njim su stajali mnogobrojni poslovi, među kojima i borba protiv odmetnika od vlasti. Njihova pojava bila je povezana sa zauzetošću vlasti, koja nije uspijevala da uspješno sanira nagomilane probleme, prije svega one u sferi socijalnog statusa stanovništva. U pljačkaškim pohodima odmetnika, koje smo pomenuli, naročito su stradali bihorski i rožajski katuni. Pogoršanju situacije doprinijela je i sušna 1846. godina.¹¹¹ Tako teško stanje koristile su lokalne ličnosti i njihovi pomagači da ucijene siromašno stanovništvo muslimanske i hrišćanske konfesije. Skadarski valija je kao moćni feudalac obećavao pomoć u žitu za godinu dana svima onima koji bi priznali njegovu vlast.¹¹² Neobično duga, „*gladna godina*“ je bila i burna, zbog čega je Cehaja-paša sa svojim odredima svakodnevno bio prisutan na području od Plava i Gusinja do Bihora i Đurđevih Stupova, hapseći one osobe iz Vasojevića na koje se sumnjalo da rade protiv osmanske vlasti. Najveći dio njih bio je upućen u Gusinje ili Skadar, a pušteni su tek na intervenciju ruskog konzula Alekseja Jegorovića Sučenkova i Ijasenta Ekara, francuskog konzula u Skadru.¹¹³

Bosanski ejalet je, u vrijeme valije hadži Halil Kamil-paše, u vojnom pogledu, bio podijeljen na četiri eskadrona, odnosno buljuka regularne konjice ili spahija i jednu regimentu tj. alaj, koji se sastojao od četiri bataljona (tabora) regularne pješadije. Jedan konjički eskadron brojao je 160 konjanika, a jedan

¹⁰⁹ G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 40.

¹¹⁰ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1013; G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša*, 42.

¹¹¹ U jednom pismu upućenom ruskom konzulu u Dubrovniku, Jeremiji Gagiću, crnogorski mitropolit Petar II Petrović Njegoš je rekao da je „*nagrdna*“ i da takvu godinu „*ne pamti sadašnji naraštaj*“.

¹¹² B. Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 358-359.

¹¹³ P. J. Вешовић, *Племе Васојевићу*, 293.

tabor pješadije 800 vojnika.¹¹⁴ Da bi vojnu organizaciju u povjerenoj mu pokrajini učinio što efikasnom, hadži Halil Kamil-paša je posljednjeg dana mjeseca ševvala 1262. godine (oktobra 1846), objavio bujuruldiju putem koje je pozvao sve pripadnike alaja da po tri mjeseca, na smjenu, izvode obuku u većim vojnim centrima. U tom smislu Bihorci su bili obavezni da se odazovu na obuku komandi u Novom Pazaru i tamo upute svoje mladiće. Način na koji su mladići „vrbovani“, naročito za pješadiju, bio je vrlo intresantan. Naime, radilo se o tzv. „plaćenju dobrovoljnosti“, koja je podrazumijevala da se mladićima prilikom upisa u vojničke spiskove davalo po 500 groša „na ruke“, a kasnije, mjesečno, još po 5 groša iz centralne blagajne. Vojnici su uglavnom „vrbovani“ iz redova onih koji nisu imali zemljišnih posjeda, a u mjestima gdje su bili stacionirani, u vojnoj vještini su se obučavali jedan do dva puta nedjeljno.¹¹⁵ Novom bujuruldijom od 9. zul-hidždžeta 1262. godine (28. novembra 1846), hadži Halil Kamil-paša je naredio da svi mutesellimi u buduću moraju nositi službene uniforme i da ne smiju upotrebljavati naziv kapetan.¹¹⁶ Ta odredba se odnosila i na Rožajsku kapetaniju, koja je zahvatala dio teritorije Bihora.

U narednoj 1847. godini hadži Halil Kamil-paša je uspio da riješi i pitanje carina Bosanskog ejaleta, na način što su ih u zakup uzeli uglednici iz pojedinih muteselimlluka.¹¹⁷ Carinu kojoj su podlijegali Bihorci, uzeo je u zakup Jakup-beg, mutesellim Novog Pazara.¹¹⁸

Pitanje carina bilo je izuzetno važno za stanovništvo Bihora, kako za onaj dio koji se neposredno bavio proizvodnjom, tako i onaj dio koji se bavio trgovinom. Carina je naplaćivana na svu izvezenu i uvezenu robu, što je direktno uslovljavalo cijene pojedinih proizvoda. S obzirom da je unutrašnje tržište u Bihoru bilo nerazvijeno, kao i da je izvoz bio izložen različitim opterećenjima, u prvom redu visokim carinama, zatim tzv. unutrašnjim carinama – trošarinom, badžom, monopolom begovskih porodica i drugim davanjima, trgovina Bihora je u tom periodu počela da slabi. Proizvodi koji su izvoženi iz Bihora bili su: vuna, sušene šljive, jagnjeća koža i bukova tahta. Glavno trgovačko središte bilo je Bijelo Polje, odakle je roba dalje išla prema Dubrovniku, Kotoru i drugim centrima. Vuna se kao glavni izvozni artikal carinila sa 13% pri izlasku sa teritorije Osmanskog carstva, a uz tu cijenu često

¹¹⁴ Hamdija Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo 1956, 40, 42; Владимир Стојанчевић, Прилике у Босни и Херцеговини према извјештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године, *Историски часопис*, књ. VIII/1958, Београд 1959, 139.

¹¹⁵ У vrijeme о коме говоримо служба у regularној војсци трајала је пет година, а у rezervном саставу (redifa), седам година. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 40, 42.

¹¹⁶ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1016.

¹¹⁷ Zakup carine za 1846. godinu iznosio je oko 5.000 kesa odnosno oko 230.000 guldena. H. Kapidžić, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 37.

¹¹⁸ S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1018.

je naplaćivana i badža u iznosu od 60 para po tovaru.¹¹⁹ Takav način naplaćivanja carinskih dažbina, nije bio u interesu onih koji su se bavili neposrednom proizvodnjom, mada ni trgovcima, naročito onima koji su se bavili kupoprodajom, nije ostavljao prostora za enormno bogaćenje. Takođe, bi se moglo zapaziti da je izvjesna koncentracija političke i ekonomske vlasti u rukama nekoliko glavnih begovskih i aginskih porodica u Bihoru i kruga ljudi okupljenih oko njih, sputavala kako ekonomski, tako i socijalni i kulturni razvoj ovog važnog kadiluka.

Neredovne isplate od strane poreskih obveznika primoravale su predstavnike vlasti da i silom oružja pribjegavaju naplati. Tako su plavski i gusinjski begovi u proljeće 1847. godine tražili vojsku od skadarskog paše, kako bi uz njenu pomoć uspjeli da naplate zaostale dažbine, jer je neposredno prije toga iguman Mojsije Zečević nagovorio svoje saplemenike da odbiju plaćanje.¹²⁰ U tim akcijama tražena su i određena učešća stanovnika Bihora, pa je i to, uticalo na održavanje kontinuiteta u pogledu carinskih i drugih poslova.

Reformske akcije koje su se odvijale u Bosanskom ejaletu, a time i u kadiluku Bihor, budile su snažno i nade kod hrišćanskog stanovništva. Kako bi nove agrarne uredbe bile precizirane, bosanski valija je u drugoj polovini maja 1849. godine sazvaio skup kajmekama, begova i vjerskih starješina, kadija i po dva muslimanska i hrišćanska člana opštinskog vijeća, tzv. šure, i na sastanku dogovorio da svaka muslimanska i hrišćanska kuća, plaća porez u dva dijela, na Đurđev dan i Lukin dan, po 44 groša polugodišnje.¹²¹ Smirivanje stanja u Bihoru i okolini uslijedilo je tek u ljeto 1848. godine, kada je bosanski valija Mehmed Tahir-paša naredio da se u svakom kadiluku sastave defteri za opremljenu vojsku i posebni defteri za hranu u dva primjerka.¹²² Veće prisustvo državnih činovnika na terenu, koji su popisivali muškarce starosti od sedamnaset do sedamdeset godina, uz koje je išla i oružana pratnja, usloвила je smirivanje situacije, ali, za sasvim kratak period.

¹¹⁹ В. Стојанчевић, *Прилке у Босни и Херцеговини према извјештајима аустриског конзула Д. Атанацковића 1844. године*, 148.

¹²⁰ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830-1851)*, САН, посебна издања, књ. ССLXXII, Историјски институт, књ. 6, Београд 1957, 90.

¹²¹ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски наредби*, 83, 86. О одласку на овај састанак бијорског кадије и осталих позваних, немамо прворазредних изворних података, иако је логично претпоставити да су, због административне припадности, и они требали да буду на том састанку.

¹²² S. S. H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, 1022.

Prilog 1. Teritorija kadiluka Bihor prije 1850. godine (ucrtao: Sait Š. Šabotić).

Zaključak

Kraj XVIII i početak XIX stoljeća donio je Osmanskoj carevini brojne izazove sa kojima se morala suočiti. Jedan od glavnih izazova bio je biti u koraku sa svijetom koji je okruživao tu teritorijalno veliku i vojnički snažnu državu, ali koja je polako, usljed stalnih nasrtaja susjeda, počela gubiti osjećaj za vođenje igara političke i svake druge ravnoteže. Tu okolnost odlično je zapazio sultan Selim III, zbog čega je krenuo u sprovođenje reformi. Njegov put slijedio je i sultan Mahmud II, ali je pet mjeseci prije donošenja najznačajnijeg akta svoje vladavine – Hatt-i šerifa od Gülhane, iznenada preselio u vječni svijet, tako da je njegovo djelo, htio ili ne htio, a iako mlad i neiskusao kao vladar, morao nastaviti njegov nasljednik Abdul Medžid.

Protagonisti reformi poznatih pod imenom Tanzimat, odlučili su se da ih sredinom XIX stoljeća, sprovodu sa činovnicima koji su pripadali tradicionalnom državnom uređenju, koje je u sebi sjedinjavalo različite kulture, jezike i religije. Upravo zbog toga to je bio vrlo složen i slojevit proces koji je zahtijevao ulaganje mnogo mudrosti za njegovu realizaciju, kako bi se, uz što manje narušavanja bilo čijih prava i sloboda, mogao sprovesti do kraja. Taj proces je podrazumijevao reformu cjelokupnog sistema što se često zaboravlja kao veoma bitna činjenica.

Jedan od prvih koraka u sprovođenju reforme bio je ukidanje janičara čiji kraj je, nakon četiri stoljeća postojanja, izveden u krvi i dimu baruta u ljeto 1826. godine, čime su bila otvorena *vrata novog doba*. Potres u centru Imperije, koji se širio poput vodenog talasa, neminovno je zahvatio i periferne djelove. U tom procesu bila je zahvaćena i teritorija kadiluka Bihor, koja nije bila pošteđena od posljedica događaja u prijestonici Imperije. U vremenu od proglašenja ukidanja ovog vojničkog reda i sa njime njegovih ideologa – Bektašija, pa sve do 1839. godine, kada je došlo do usvajanja pravnog akta poznatog pod imenom Hatt-i šerif od Gülhane, na području kadiluka Bihor bilo je prisutno konfuzno stanje, koje su pojedinci koristili za ličnu neodgovornost, razne malverzacije i neposlušnost prema organima vlasti.

Strukturna promjena koja je nastupila sa ukidanjem janičara bila je razdvajanje vojne i civilne birokratije. Slične promjene su svakako trebale da se osjete i u drugim oblastima, zbog čega je sultan Abdul Medžid sa svojim najbližim saradnicima pristupio donošenju pravnog akta poznatog pod imenom Hatt-i šerif od Gülhane, kojim je proklamovana jednakost za pripadnike svih vjerskih zajednica, garantovana je lična i imovinska sigurnost života, časti i privatnog vlasništva, uvođenje pravednog i javnog suđenja, te smanjeno i ograničeno služenje vojnog roka. Principi koje je proklamovao Hatt-i šerif od Gülhane imali su obilježja evropskog liberalno-građanskog društvenog poretka i jasno su ukazivali na težnju distanciranja od islamskog vjerskog tradicionalizma.

Na tim reformama nije se stalo, već se išlo dalje, ali su u pojedinim provincijama ipak bili prisutni različiti oblici otpora sprovođenju reformi. Otpori su se javljali zbog različitih uzroka, među kojima je socijalni svakako imao dominantnu ulogu. Veliki strah kod stanovništva u malim sredinama u pogledu sprovođenja reformi i dobiti koje su se od njih očekivale, bio je razumljiv ako se pođe od činjenice da se uglavnom radilo o nerazvijenim sredinama u kojima je bio prisutan veliki procenat nepismenih. Kako su reforme praktično bile oktroisane, kod mnogih sultanovih podanika je tinjalo nepovjerenje, jer se smatralo da za njihov opstanak ne postoji nikakva garancija, odnosno da one mogu biti i suspendovane. Upravo zbog toga otpor reformama nije se odvijao u formi jednokratnog izražavanja nezadovoljstva, već se javljao u više navrata, prateći svaki novi korak tanzimata. Intenzitet otpora bio je različit i zavisio je od procjene stanovništva koliko će najavljeni reformski korak uspjeti da utiče na promjenu načina življenja zajednice kojoj su pripadali. Znatnog uticaja na javljanje otpora imao je i prisutni raskorak u kome se Osmanska država našla, a radilo se o tome da dok se reformama pokušavalo zaustaviti dalje propadanje države, ona je istovremeno zapadala u nove ratne sukobe.

Sprovođenje velike reforme teško su razumijevali i pripadnici aginskog i begovskog sloja sa područja kadiluka Bihor. Uviđajući da reforma dotiče i njihove lične interese, koji su se u najvećoj mjeri odnosili na ukidanje timarsko-spahijskog sistema, oni su pokušavali da na razne načine zadrže stečene

privilegije. Upravo u periodu od ukidanja janičarskog reda pa sve do početka pedesetih godina XIX stoljeća, prostor kadiluka Bihor bio je poprište političkih obračuna između pristalica i protivnika reformi koje je centralna vlast namjeravala da sprovede, ali i poprište na kome se bila bitka za poboljšanje socijalnog stanja i položaja seoskog stanovništva. Međusobni sukobi pristalica i protivnika reformi često svodeni i na ličnu ravan. U tim sukobima, koji su često poprimali i vrlo ozbiljne razmjere, bili su prinuđeni da sa redovnim vojnim jedinicama intervenišu i skadarski namjesnici. Jednu takvu intervenciju preduzeo je u ime Osman-paše Skopljaka njegov ćehaja 1843. godine, smirivši silom oružja Bihorce koji su pružili otpor davanju vanrednih poreza za popravku tvrđave Bihor. Pored ove pobune, na područja kadiluka Bihor desio se i čitav niz manjih incidenata uperenih protiv obaveze kuluka, odnosno vlasnika zemljišnih posjeda i mutevelijama vakufa.

Pored nastojanja da reformiše sistem svojinskih i zemljišnih odnosa, centralna vlast je radila i u drugim društvenim domenima i u tome nailazila na određene otpore stanovništva Bihora. Jaki otpori posebno su ispoljavani prilikom regrutacija budućih nizama, jer su njihovi roditelji zahtijevali od vojnih vlasti da služe samo u granicama svoga sandžaka, a nikako van njegovih granica. Posljedice bune protiv regrutacije mladića u Đakovici 1844. godine, snažno su se osjetile i na području kadiluka Bihor.

Pokušaji centralne vlasti da stanovništvo dobije potpuno nova i sređena lična dokumenta, shvaćeni su kao prevara smišljena da se od najširih slojeva stanovništva oduzme i posljednji novčić. Stanovništvo Bihora reagovalo je i na takve pokušaje, zbog čega je kadija bihorski imao pune ruke posla.

Talas uznemirenosti u kadiluku Bihor bio je izazvan i zakupom carine od strane mutesellima Novog Pazara, Jakup-bega, zbog čega je naročito porasla zabrinutost trgovaca, koji su očekivali izvjesna olakšanja, a umjesto njih dobili povećanje carinskih iznosa na pojedine artikle. Takvo postupanje, s obzirom da je područje Bihora bilo izvozno područje za mnoge proizvode poput vune, sira, kože, sušene šljive i sl, izazvalo je jednu vrstu bojkota i nešto smanjenog obima izvoza navedenih proizvoda, što se ubrzo osjetilo na pazarima na kojima su bili prisutni trgovci iz Bihora. Ovakva i slična postupanja Bihoraca u suštini su predstavljala ispoljavanje različitih oblika otpora sprovođenju reformi od strane centralne vlasti, jer se na njih gledalo sa velikim nepovjerenjem.

Epoha tanzimata započela je u atmosferi krize u kome se nalazilo Osmansko carstvo, usljed čega se svijetli ishod teško mogao nazrijeti. Put od tipa tradicionalne ka tipu moderne centralističke države, seosko stanovništvo pojedinih kadiluka, kakav je bio kadiluk Bihor, iako je unekoliko razumjelo, nije moglo uspješno preći, jer je on iziskivao snažnu finansijsku strukturu koju ono nije posjedovalo. Sa sprovođenjem reformi teško je išlo i nakon 1850. godine.

Summary

The end of the 18th and the beginning of the 19th century brought many challenges to the Ottoman Empire. One of the main challenges was to keep up with the world surrounding this territorially large and militarily powerful state, but which was slowly, due to constant attacks by neighbors, beginning to lose its sense of running games of political and any other balance. This circumstance was well noticed by Sultan Selim III, which is why he started implementing reforms. His path was followed by Sultan Mahmud II, but five months before the adoption of the most important act of his reign - Hatt-i Sherif of Gülhana, he suddenly moved to the eternal world, so that his work, whether he wanted to or not, though young and inexperienced as ruler, had to be continued by his successor Abdul Majid.

The protagonists of the reforms known as Tanzimat, decided to conduct them in the middle of the 19th century, with officials who belonged to the traditional state system, which united different cultures, languages and religions. Precisely because of that, it was a very complex and layered process that required investing a lot of wisdom for its realization, so that, with as few violations of anyone's rights and freedoms as possible, it could be implemented to the end. This process involved the reform of the entire system, which is often forgotten as a very important fact.

One of the first steps in the implementation of the reform was the abolition of the Janissaries, whose end, after four centuries of existence, was carried out in the blood and smoke of gunpowder in the summer of 1826, which opened the door to a new age. The earthquake in the center of the Empire, which spread like a water wave, inevitably affected the peripheral parts. In the process, the territory of the Bihor kadiluk was also affected, which was not spared from the consequences of the events in the capital of the Empire. From the time of the proclamation of the abolition of this military order and with it its ideologues - Bektashi, until 1839, when the adoption of a legal act known as Hatt-i Sherif of Gülhane, there was a confusing situation in the area of kadiluk Bihor, which individuals used for personal irresponsibility, various malversations and disobedience to the authorities.

The structural change that occurred with the abolition of the Janissaries was the separation of military and civilian bureaucracy. Similar changes were certainly to be felt in other areas, which is why Sultan Abdul Majid and his closest associates approached the adoption of a legal act known as the Hatt-i Sharif of Gulhana, which proclaimed equality for members of all religious communities, guaranteed personal and property security of life, honor and private property, the introduction of a fair and public trial, and reduced and limited military service. The principles proclaimed by the Hatt-i Sheriff of Gülhane had the hallmarks of a European liberal-bourgeois social order and clearly indicated a tendency to distance oneself from Islamic religious traditionalism.

These reforms were not stopped, but continued, but in some provinces there were still various forms of resistance to the implementation of reforms. Resistance arose for a variety of reasons, among which the social certainly played a dominant role. The great fear of the population in small communities regarding the implementation of reforms and the benefits expected from them was understandable if we start from the fact that these were mostly underdeveloped areas with a large percentage of illiterates. As the reforms were practically outlined, many of the sultan's subjects were distrustful, because it was considered that there was no guarantee for their survival, ie that they could be suspended. That is why the resistance to the reforms did not take place in the form of a one-time expression of dissatisfaction, but appeared on several occasions, following each new step of the tanzimat. The intensity of the resistance varied and depended on the population's assessment of how much the announced reform step would succeed in changing the way of life of the community to which they belonged. The present gap in which the Ottoman state found itself had a significant influence on the emergence of resistance, and it was about the fact that while the reforms were trying to stop the further decline of the state, it was simultaneously falling into new war conflicts.

The implementation of the great reform was difficult for the members of the aga and bey strata from the kadiluk area of Bihor to understand. Realizing that the reform also affected their personal interests, which were mostly related to the abolition of the timar-spahi system, they tried to keep the acquired privileges in various ways. In the period from the abolition of the Janissary Order until the early 50s, the kadiluk area of Bihor was the scene of political clashes between supporters and opponents of the reforms the central government intended to implement, but also the scene of a battle to improve social status and position of the rural population. Mutual conflicts between supporters and opponents of reforms are often reduced to a personal level. In these conflicts, which often took on very serious proportions, Skadar governors were forced to intervene with regular military units. One such intervention was undertaken on behalf of Osman Pasha of Skopje by his deputy in 1843, calming down the people of Bihor by force of arms, who resisted the payment of extraordinary taxes for the repair of the Bihor fortress. In addition to this rebellion, in the areas of the kadiluk of Bihor, there were a number of minor incidents directed against the obligation of the kuluks, ie the owners of land holdings and muteveliyya of waqfs.

In addition to trying to reform the system of property and land relations, the central government also worked in other social domains and encountered some resistance from the population of Bihor. Strong resistance was especially expressed during the recruitment of future soldiers, because their parents demanded that the military authorities serve only within the borders of their sanjak, and never outside its borders. The consequences of the revolt against the recruitment of young men in Gjakova in 1844 were strongly felt in the area of the Bihor kadiluk.

Attempts by the central government to obtain completely new and tidy personal documents for the population were understood as a fraud designed to take the last coin from the broadest strata of the population. The population of Bihor also reacted to such attempts, which is why kadi in Bihor had his hands full.

The wave of unrest in the Bihor kadiluk was also caused by the lease of customs by the governor of Novi Pazar, Jakup-beg, which especially raised the concerns of traders, who expected some relief, but instead received an increase in customs duties on certain items. Such treatment, given that the Bihor area was an export area for many products such as wool, cheese, leather, prunes, etc, caused a kind of boycott and a somewhat reduced volume of exports of these products, which was soon felt in the markets where merchants from Bihor were present. Such and similar actions of the people of Bihor were, in essence, a manifestation of various forms of resistance to the implementation of reforms by the central government, because they were viewed with great distrust.

The era of tanzimat began in an atmosphere of crisis in which the Ottoman Empire found itself, as a result of which a bright outcome was difficult to discern. The path from the type of traditional to the type of modern centralist state, the rural population of some kadiluks, such as kadiluk Bihor, although he understood somewhat, could not successfully applied, because it required a strong financial structure that it did not have. The implementation of reforms was difficult even after 1850.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Архив Србије у Београду* (АС), Министарство иностраних дјела (МИД); Књажевска канцеларија (КК)
2. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul* (BOA) – Osmanski arhiv Predsjedništva vlade u Istanbulu; *İrade Dahiliye* (İ. D); *İrade Dahiliye Hariciye* (İ.DH); *Sadaret Evrakı Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ Kısmı* (A. MKT); *İrade Meclis-i Vala* (İ.MVL); *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat* (A.MKT. UM); *Cevdet Adliye* (C.ADL)

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 1 (1815–1823), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2005.
2. *Књажевска канцеларија, Јагодинска нахија*, књ. 2 (1823–1830), приредили Љубодраг Поповић и Зоран Марковић, Јагодина 2008.

Službeni listovi, novine/ Official papers, newspapers:

1. *Новине Србске*, Београд, 1839-1850.
2. *Србске новине*, Београд, 1854.

Knjige/Books:

1. Adrović, Admir, *Stanovništvo kadiluka Bihor i Trgovište u osmanskim popisima iz 1830/1831. godine (muslimanski i romski mješoviti defter)*, Podgorica 2020.
2. Agović, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica 2001.
3. Drobnjak, Slobodan - Šabotić, Sait Š, *Muslimansko/Bošnjačko stanovništvo Onogoškog-Nikšičkog kraja 1477-2003. – Istorijsko-demografski procesi*, Almanah, Podgorica 2005.
4. Gölen, Zafer, *Tanzimat döneminde Bosna Hersek: siyasi, idari, sosyal ve ekonomik durum*, Ankara 2010.
5. Hadžić, Senaid, *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*, Tuzla 2016.
6. Hadžić, Senaid, Velagić, Adnan, *Balkanska praskozorja – od idejā do ujedinjenjā*, Mostar 2019.
7. Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. 2, Sarajevo 1999.
8. Inalcik Halil and Quataert Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume 2: 1600–1914, ed. By H. Inalcik with, Cambridge University Press 1999.
9. Kapidžić, Hamdija, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*, Sarajevo 1956.
10. Karpat, Kemal H, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, London 1985.
11. Kreševljaković, Hamdija, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. VIII, Odjeljenje Istorisko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo 1957.
12. Malcolm, Noel, *Bosna - kratka povijest*, Sarajevo 2011
13. Matuz, Josef, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992.
14. Memić, Mustafa, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989.
15. Önen, Nizam - Reyhan Cenk, *Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
16. Prelog, Milan (bez godine izdanja), *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studeničke i druga, Sarajevo.
17. Redžepašić-Bašagić, Safvet-beg (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850)*, Sarajevo 1900.
18. Shaw, Stanford–Shaw, Kurel Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge: University Press Cambridge 1977.
19. Smith, Wilfred Cantwell, *Islam in Modern History*, Princeton, New Jersey 1957.
20. Šabotić, Izet, *Agrarne prilike u Bosanskom ejaletu (1839-1878)*, Tuzla 2013.
21. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1827-1849.*, Banja Luka 1988.
22. Šljivo, Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo 1977.
23. *Türkçe-sırpça sözlük*, Hazırlayanlar Slavoljub Đinđić, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković, Atatürk kültür Dil ve tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.
24. Vasa-efendija, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vrijeme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.
25. *Біјело Поље*, монографија, Београд 1987.
26. Вешовић, Радослав Ј, *Племя Васојевићи*, reprint izdanje, Andrijevica-Podgorica 1988.
27. Дашић, Мномир, *Васојевићи од помена до 1860*, Београд 1986.
28. Дулина, Нинель А, *Реформи танзимата и шариат: Ислам в историји народів Востока*, Москва 1981.

29. Дурковић-Јакшић, Љубомир, *Србијанско-црногорска сарадња (1830-1851)*, САН, посебна издања, књ. ССLXXII, Историјски институт, књ. 6, Београд 1957.
30. *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Слио, Београд 2002.
31. Ортајли, Илбер, *Најдужи век Империје*, превод с турског и предговор Мирјана Маринковић, Београд 2004.
32. Павловић, Стеван К, *Историја Балкана 1804-1945*, друго издање, Слио, Београд 2004.
33. Пејовић, Ђоко Д, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981.
34. Поповић, Васиљ, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839-1861)*, САН, Посебна издања, књ. СL, ОДН, књ. 59, Београд 1949.
35. Стојанчевић, Владимир, *Јужнословенски народи у Османском царству од Јеоренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
36. Тодоровски, Глигор, *Реформите на големите европске сили во Македонија (1829-1909)*, Студентски збор, Скопје 1984.
37. Цемовић, Марко П, *Васојевићи*, Београд 1992.

Џlanci/Articles:

1. Çadırcı, Musa, "Tanzimat Dönemi Osmanlı'da Ülke Yönetimi (1839-1876)", IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, II, Ankara 1988.
2. Hadžić, Senaid, Bosanski namjesnik Ali-paša Derendeliја i Prvi srpski ustanak, *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog simpozija: Bosna i Hercegovina od dolaska Osmanliја do danas*, Tuzla 2011.
3. Pederin, Ivan, Oblici otpora balkanskih muslimana reformama iz Carigrada (prema spisima zadarske pismohrane), *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“*, knj. 4, Zagreb 1995.
4. Šabotić, Izet, „Načartanije“, temeljni projekat iseljavanja muslimana iz Kneževine Srbije, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma 07. - 08. 09. 2012. god. „150 godina od profjerivanja muslimana iz kneževine Srbije“*, Orašje 2013.
5. Truhelka, Ćiro, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeја*, XXVII, Sarajevo 1915.
6. Вукићевић, Миленко, *Програм спољње политике Илије Гарашићина на крају 1844 године*, „Дело“, св. XXXVIII, Београд 1906.
7. Елезовић, Глиша, Скадарске валије од 1761-1892 године, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. XIII, ОДН, 7, Скопље 1934.
8. Мушовић, Ејуп, О Хотима на Пештери и Хасану Хоту, пештерско-бихорском забиту, *Историјски записи*, 3-4, Титоград 1957.
9. Пејовић, Ђоко Д, Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека, *Istoriјски zapisi*, 4, Titograd 1979.
10. Поповић, Васиљ, Један поглед на финансиске и валутне неприлике Турске у време Хатишерифа од Гилхане, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. II, св. 1-2, Скопље 1927.
11. Спахо, Муниба, Скадарски мутесариф Махмут-паша Бушатлија према турским документима, *Историјски записи*, 4, Титоград 1964.
12. Стојанчевић, Владимир, Прилике у Босни и Херцеговини према извјештајима аустријског конзула Д. Атанацковића 1844. године, *Историски часопис*, књ. VIII/1958, Београд 1959.
13. Страњаковић, Драгослав, Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844-1858, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, св. 24, књ. 9, св. 2, Нови Сад 1936.